

O'ZBEK TERMINOLOGIYASIDA O'ZLASHMA TERMINLARNING SEMANTIK VA STRUKTUR XUSUSIYATLARI

D.U.Madraximova¹ 

Mas'ul muallif: Madraximova Durdona Umirbekovna, Toshkent Axborot Texnologiyalari Universiteti, Chet tillar kafedrası katta o'qituvchisi.

e-mail:
madraximovad9@gmail.com

Received: 17 Oktabr 2026
Accepted: 22 Oktabr 2026
Published: 27 Oktabr 2026

Copyright: © 2026 by the author(s). Licensee Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi.

Iqtibos uchun: Madraximova, D. U. O'ZBEK TERMINOLOGIYASIDA O'ZLASHMA TERMINLARNING SEMANTIK VA STRUKTUR XUSUSIYATLARI / D. U. Madraximova // Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi. — 2026. — T. 10, № 2. — B. 381–384.

1. Toshkent Axborot Texnologiyalari Universiteti, Chet tillar kafedrası katta o'qituvchisi.

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek terminologik tizimida qo'llanayotgan o'zlashma terminlarning semantik va struktur xususiyatlari lingvistik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. O'zbek tili terminologiyasining shakllanishida arab, fors-tojik, rus va Yevropa tillaridan o'zlashgan terminlarning o'rni, ularning semantik moslashuvi hamda o'zbek tilining morfologik tizimiga integratsiyalashuvi masalalari yoritiladi. Tadqiqotda o'zlashma terminlar sodda, yasama, qo'shma va ko'p komponentli birliklar sifatida tasniflanib, ularning terminlashuv, semantik torayish, kengayish, metaforizatsiya va kalkalash jarayonlari bilan aloqasi ko'rsatiladi. Shuningdek, terminlarning o'zbek tilida affikslar yordamida yangi derivativ birliklar hosil qilish imkoniyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari o'zlashma terminlarni milliy terminologik tizimga moslashtirish, ularni standartlashtirish va izohli lug'atlarda ilmiy asosda aks ettirish zarurligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: o'zbek tili, terminologiya, o'zlashma termin, semantika, terminlashuv, morfologiya, derivatsiya, kalkalash, standartlashtirish.

СЕМАНТИЧЕСКИЕ И СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЗАИМСТВОВАННЫХ ТЕРМИНОВ В УЗБЕКСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ

Аннотация. В данной статье анализируются семантические и структурные особенности заимствованных терминов, используемых в узбекской терминологической системе, с лингвистической точки зрения. Подчеркивается роль заимствованных терминов из арабского, персидско-таджикского, русского и европейских языков в формировании узбекской терминологии, их семантическая адаптация и интеграция в морфологическую систему узбекского языка. В исследовании заимствованные термины классифицируются как простые, искусственные, составные и многокомпонентные единицы, и показана их связь с процессами терминологизации, семантического сужения, расширения, метафоризации и деривации. Также анализируются возможности терминов узбекского языка для образования новых производных единиц с использованием аффиксов. Результаты исследования указывают на необходимость адаптации заимствованных терминов к национальной терминологической системе, их стандартизации и отражения в толковых словарях на научной основе.

Ключевые слова: узбекский язык, терминология, заимствованный термин, семантика, терминология, морфология, деривация, деривация, стандартизация.

SEMANTIC AND STRUCTURAL FEATURES OF BORROWED TERMS IN UZBEK TERMINOLOGY

Abstract. This article analyzes the semantic and structural characteristics of loan terms used in the Uzbek terminological system from a linguistic perspective. It examines the role of terms adopted from Arabic, Persian-Tajik, Russian, and European languages in the formation of Uzbek terminology, as well as issues regarding their semantic adaptation and integration into the Uzbek morphological system. The study classifies loan terms into simple, derived, compound, and multi-component units and demonstrates their relationship with processes such as terminologization, semantic narrowing and expansion, metaphorization, and calquing. Additionally, the potential for forming new derivative units from these terms using Uzbek affixes is analyzed. The research findings highlight the necessity of adapting loan terms to the national terminological system, standardizing them, and reflecting them on a scientific basis in explanatory dictionaries.

Keywords: uzbek language, terminology, loan term, semantics, terminologization, morphology, derivation, calquing, standardization.

Kirish. Zamonaviy til taraqqiyotining muhim ko'rsatkichlaridan biri uning yangi sohalarning jadal rivojlanishi natijasida o'zbek tilining terminologik qatlami muntazam ravishda yangilanib bormoqda. Bu jarayonda milliy tilning ichki imkoniyatlari bilan bir qatorda boshqa tillardan terminlarning o'zlashtirilishi ham muhim manba bo'lib xizmat qilmoqda. Terminologik leksika umumxalq tilining boshqa qatlamlaridan aniqlik, tushunchaviy chegaralanganlik va muayyan sohaga mansublik kabi belgilar bilan

farqlanadi. Termin muayyan ilmiy yoki kasbiy tushunchani ifodalovchi til birligi sifatida shu soha tushunchalar tizimining tarkibiy qismi hisoblanadi. Terminologik tizimning shakllanishi esa jamiyatdagi ilmiy-texnik va ijtimoiy o'zgarishlar tushunchalarni nomlash va mavjud lug'at tarkibini yangi birliklar hisobiga boyitish imkoniyatidir. Ayniqsa, fan, texnika, iqtisodiyot, tibbiyot, axborot texnologiyalari, huquq va ijtimoiy-siyosiy bilan bevosita bog'liqdir.

O'zbek terminologiyasining leksik tarkibida o'zlashma birliklarning salmoqli qismi mavjud. O'zbek tilining tarixiy taraqqiyoti davomida arab va fors-tojik tillaridan kirib kelgan birliklar, keyingi davrlarda rus tili orqali o'zlashtirilgan terminlar hamda hozirgi globallashuv sharoitida ingliz va boshqa Yevropa tillaridan kirib kelayotgan yangi terminlar terminologik tizimning rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Tadqiqotchilar o'zbek terminologiyasining leksik-genetik tarkibida o'zlashma terminlar alohida qatlamni tashkil etishini ta'kidlaydilar [1, 231–233]. Bugungi kunda o'zlashma terminlarni faqat ularning qaysi tildan kirib kelgani nuqtayi nazaridan o'rganish yetarli emas. Ularning o'zbek tilidagi ma'no tarkibi, semantik o'zgarishlari, morfologik tuzilishi, o'zbekcha affikslarni qabul qilishi, yangi terminlar hosil qilishdagi ishtiroki ham alohida tadqiqotni talab etadi. Chunki o'zlashma termin tilga tayyor shaklda kirib kelganidan keyin ham o'zbek tilining fonetik, morfologik va semantik qonuniyatlari ta'sirida muayyan o'zgarishlarga uchraydi. Shu jihatdan o'zlashma terminlarning semantik va struktur xususiyatlarini kompleks o'rganish zamonaviy o'zbek terminologiyasining nazariy masalalaridan biri hisoblanadi.

Tadqiqotning asosiy maqsadi o'zbek terminologik tizimida faol qo'llanayotgan o'zlashma terminlarning semantik mazmuni va struktur tuzilishini aniqlash, ularning o'zbek tiliga moslashish mexanizmlarini tavsiflashdan iborat.

Mazkur maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: o'zlashma termin tushunchasining nazariy mohiyatini aniqlash, o'zbek terminologiyasidagi asosiy o'zlashma qatlamlarni tavsiflash, o'zlashma terminlarning semantik o'zgarishlarini aniqlash, ularni struktur jihatdan tasniflash, o'zlashma terminlarning o'zbekcha morfemalar bilan birikish imkoniyatlarini ko'rsatish, terminologik standartlashtirish nuqtayi nazaridan mavjud muammolarni aniqlash. Tadqiqotda tavsifiy, struktur, komponent, semantik, qiyosiy va distributiv tahlil metodlaridan foydalanildi. Terminlarning semantik xususiyatlarini aniqlashda ularning umumtil va terminologik ma'nolari o'rtasidagi munosabatga e'tibor qaratildi.

Adabiyotlar tahlili. Terminologiya masalalari jahon tilshunosligida uzoq yillardan buyon tadqiq etib kelinmoqda. Termin va terminologik tizimning mohiyati, terminlarning tizimlilik, aniqlik, bir ma'nolilik kabi xususiyatlari terminologiya nazariyasining muhim masalalaridan hisoblanadi. J.C. Sager terminologiyani maxsus bilim sohalaridagi tushunchalarni ifodalovchi birliklarni tizimlashtirish va boshqarish bilan bog'liq soha sifatida ko'radi [2, 19–24].

O'zbek tilshunosligida ham terminologiyaning shakllanishi, termin yasash usullari, terminlarning leksik-semantik va morfologik xususiyatlari bo'yicha qator tadqiqotlar olib borilgan. A. Hojiyevning so'z yasashi masalalariga bag'ishlangan tadqiqotlari o'zbek tilida yangi leksik birliklarning hosil bo'lish mexanizmlarini anglashda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi [3, 23–29]. So'nggi tadqiqotlarda o'zbek terminologiyasining leksik-genetik tarkibi, o'zlashma terminlarning shakllanishi va terminlarning turli sohalarida qo'llanishi masalalariga alohida e'tibor berilmoqda. Jumladan, o'zbek terminologiyasining leksik-genetik xususiyatlariga bag'ishlangan tadqiqotlarda terminologik leksikaning tarixiy va zamonaviy qatlamlari tahlil qilingan [1, 230–236].

Zamonaviy tadqiqotlar o'zlashma terminlarning o'zbek tiliga shunchaki tayyor birlik sifatida kirmasligini, balki ular fonetik, morfologik va semantik jihatdan milliy til tizimiga moslashishini ko'rsatmoqda. Masalan, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari terminlari bo'yicha tadqiqotlarda o'zlashma birliklarning morfologik, sintaktik va semantik moslashuvi alohida qayd etilgan. Sun'iy intellekt terminologiyasi bo'yicha yangi tadqiqotlarda esa zamonaviy o'zbek terminologiyasining ingliz tilidan o'zlashtirish, kalkalash, semantik, morfologik va sintaktik usullar orqali boyib borayotgani ko'rsatiladi. Demak, mavjud tadqiqotlar o'zlashma terminlarning alohida soha doirasidagi xususiyatlarini yoritgan bo'lsa-da, ularning semantik va struktur belgilarini yagona tizim asosida kompleks tavsiflash masalasi yanada chuqurroq o'rganishni talab qiladi.

Tadqiqot natijalari va muhokamasi. O'zbek terminologiyasida o'zlashma terminlarning semantik va struktur xususiyatlarini tahlil qilish natijasida ularning shakllanishi va til tizimiga moslashuvi ko'p bosqichli jarayon ekanligi aniqlandi. Tadqiqot materiallari shuni ko'rsatadiki, o'zlashma terminlar o'zbek tiliga kirib kelgach, dastlabki ma'nosini to'liq saqlab qolishi bilan birga, ayrim hollarda semantik torayish, kengayish, ixtisoslashish va terminlashuv jarayonlariga uchraydi. Shu jihatdan terminning o'zlashish jarayoni faqat leksik birlikning boshqa tildan qabul qilinishi emas, balki uning yangi lingvistik va konseptual muhitga moslashuvi sifatida baholanishi lozim. Tahlil natijalariga ko'ra, o'zlashma terminlarning semantik o'zgarishida terminlashuv va semantik ixtisoslashuv yetakchi jarayonlardan biri hisoblanadi. Masalan, platforma, kanal, tarmoq, model, modul, operatsiya kabi birliklar umumtil yoki boshqa sohadagi ma'nolaridan tashqari, zamonaviy fan va texnika sohalarida maxsus terminologik mazmun kasb etgan. Bunda terminning umumiy semantik yadrosi saqlangan holda, muayyan sohaga xos differensial semalar shakllanadi. Terminologik birlikning bunday ixtisoslashuvi uning tushunchaviy aniqligini ta'minlaydi [2, 87–91]. O'rganishlar shuni ko'rsatdiki, o'zlashma terminlarning semantik moslashuvi uch asosiy yo'nalishda namoyon bo'ladi: 1) ma'noning torayishi; 2) ma'noning kengayishi; 3) yangi terminologik ma'noning shakllanishi. Ma'noning torayishida umumiy mazmun muayyan ilmiy tushuncha bilan chegaralanadi. Masalan, operatsiya leksemasi tibbiyotda muayyan jarrohlik amaliyotini, informatika sohasida esa ma'lumotlar ustida bajariladigan amalni anglatishi mumkin. Demak, bitta o'zlashma birlik turli terminologik tizimlarda turlicha differensial ma'no kasb etadi. Ma'noning kengayishi esa terminning turli fan va sohalarida faol qo'llanishi bilan bog'liq. Masalan, model termini dastlab ma'lum bir namuna yoki andozani ifodalagan bo'lsa, bugungi kunda matematika, iqtisodiyot, pedagogika, lingvistika, informatika va texnika kabi ko'plab sohalarida maxsus tushunchalarni ifodalovchi ko'p funksiyali termin sifatida ishlatiladi. Bunday holat terminning polisemantik imkoniyatlari terminologik tizim doirasida

sohaviy differensiallashishini ko'rsatadi.

Tadqiqotda o'zlashma terminlarning struktur xususiyatlari ham alohida tahlil qilindi. Natijalar ularni struktur jihatdan sodda, yasama, qo'shma va ko'p komponentli terminlarga ajratish mumkinligini ko'rsatdi. Sodda o'zlashma terminlar bir leksemdan tashkil topib, ko'pincha boshqa tildan tayyor holda o'zlashtiriladi. Bank, kredit, audit, broker, kapital, sensor, modul, algoritm kabi birliklar ushbu guruhga mansub bo'lib, ular o'zbek tilining grammatik tizimiga moslashib, turli grammatik shakllarni qabul qilmoqda. Ayniqsa, o'zlashma asoslarning o'zbek tilining so'z yasash tizimiga faol kirishishi muhim natijalardan biri sifatida qayd etildi. Masalan, bank → bankchi → bankchilik, kredit → kreditlash → kreditlashtirish, standart → standartlash → standartlashtirish kabi derivatsion qatorlar o'zlashma leksemalarning o'zbekcha affiksalar yordamida yangi terminologik birliklar hosil qilish imkoniyatiga ega ekanligini ko'rsatadi. Bu jarayon o'zlashma terminlarning tilga mexanik tarzda kirib kelmasligini, balki o'zbek tilining morfologik va derivatsion qonuniyatlari asosida qayta shakllanishini ko'rsatadi [3, 54–59]. Struktur tahlil natijalari o'zlashma terminlar orasida gibrid terminlarning ham faol shakllanayotganini ko'rsatdi. Bunday birliklarda o'zbekcha va o'zlashma komponentlar bir terminologik birlik tarkibida birlashadi. Masalan, raqamli marketing, elektron hukumat, bank xizmatlari, raqamli platforma, axborot texnologiyalari kabi birikmalar shunday struktur xususiyatga ega. Gibrid terminlarning ko'payishi zamonaviy o'zbek terminologiyasining xalqaro ilmiy-texnik terminologiya bilan faol aloqada rivojlanayotganidan dalolat beradi.

Tadqiqot davomida semantik va struktur moslashuv o'rtasida uzviy bog'liqlik mavjudligi ham aniqlandi. O'zlashma terminning semantik jihatdan muayyan sohada ixtisoslashuvi ko'pincha uning struktur jihatdan yangi birliklar hosil qilish imkoniyatini kengaytiradi. Masalan, raqam leksemasi asosida raqamli, raqamlashtirish, raqamlashtirilgan kabi yangi birliklarning hosil bo'lishi terminning dastlabki leksik asos sifatidagi imkoniyatlari kengayganini ko'rsatadi. O'zlashma terminlarning faol derivatsion xususiyati ularning o'zbek tiliga qanchalik chuqur integratsiyalashganini aniqlash uchun muhim mezon hisoblanadi. Agar o'zlashma birlik o'zbekcha affikslarni qabul qilib, yangi so'z va terminlar hosil qila olsa, bu uning til tizimida nisbatan barqaror o'rin egallaganidan dalolat beradi. Shu nuqtayi nazardan bank, kredit, standart, raqam, monitoring, avtomat kabi birliklarning derivatsion imkoniyatlari ularning o'zbek terminologik tizimiga moslashuv darajasi yuqoriligin ko'rsatadi. Shuningdek, tadqiqot natijalari zamonaviy terminologiyada xalqaro terminlarning bevosita o'zlashtirilishi bilan bir qatorda kalkalash va semantik o'zlashtirish jarayonlari ham faol ekanligini ko'rsatdi. Kalkalashda xorijiy terminning struktur-semantik modeli o'zbek tilining vositalari orqali qayta yaratiladi. Bunday usul terminning xalqaro tushunchaviy mohiyatini saqlab qolish bilan birga, uning o'zbek tilida tushunarli va tizimli shaklda ifodalanishiga imkon beradi [4, 112–116]. Biroq o'zlashma terminlarning ko'payishi ayrim muammolarni ham yuzaga keltirmoqda. Eng muhim muammolardan biri - terminologik variantlilik va sinonimiyadir. Ayrim hollarda bir tushuncha uchun xalqaro termin, uning o'zbekcha muqobili va boshqa vositachi til orqali kirgan varianti parallel ravishda qo'llanadi. Bu esa ilmiy matnlarda terminologik bir xillikning buzilishiga olib kelishi mumkin. Masalan, zamonaviy axborot texnologiyalari sohasida platforma, tizim, dasturiy ta'minot, interfeys, monitoring, raqamlashtirish kabi terminlar keng qo'llanmoqda. Ularning ayrimlari xalqaro termin sifatida o'zlashtirilgan bo'lsa, ayrimlari o'zbek tilining ichki imkoniyatlari asosida yaratilgan. Shuning uchun yangi termini tanlashda uning xalqaro qo'llanish darajasi bilan birga, o'zbek tilidagi semantik aniqlik, talaffuz qulayligi va derivatsion imkoniyatlari ham hisobga olinishi kerak.

Tadqiqot natijalari asosida o'zlashma terminlarning asosiy semantik-struktur modellari quyidagicha umumlashtirildi:

Model	Misollar	Xususiyati
Sodda o'zlashma	bank, kredit, audit	Bir komponentli termin
O'zlashma asos + o'zbekcha affiks	bankchi, kreditlash	Morfologik integratsiya
O'zlashma + o'zbekcha komponent	bank xizmatlari, kredit siyosati	Gibrid termin
O'zbekcha + o'zlashma komponent	raqamli marketing, elektron platforma	Gibrid struktur
Ko'p komponentli termin	axborot texnologiyalari tizimi	Murakkab terminologik birlik
Semantik terminlashuv	ildiz, tarmoq, kanal	Umumtil birligining terminlashuvi

Mazkur natijalar o'zlashma terminlarning o'zbek terminologiyasida passiv element emas, balki yangi terminologik birliklar hosil qilishda faol ishtirok etuvchi komponent ekanligini ko'rsatadi. Ayniqsa, ularning o'zbekcha affiksalar bilan birikishi va gibrid terminlar tarkibida qatnashishi tilning ichki rivojlanish qonuniyatlari bilan tashqi lingvistik ta'sirning o'zaro uyg'unlashayotganidan dalolat beradi. Shu bilan birga, terminologik tizimni takomillashtirish uchun o'zlashma terminlarni semantik, struktur va funksional mezonlar asosida standartlashtirish zarur. Termin tanlash jarayonida, avvalo, yangi tushunchaning aniq mazmuni belgilanib, mavjud milliy muqobillar o'rganilishi, shundan keyingina o'zlashma terminning maqsadga muvofiqligi baholanishi lozim. Bunday yondashuv ortiqcha terminologik variantlarning ko'payishining oldini olishga xizmat qiladi. Umuman olganda, tadqiqot natijalari o'zbek terminologiyasining rivojlanishida ikki asosiy tendensiya mavjudligini ko'rsatdi: bir tomondan, xalqaro terminologik birliklarning faol o'zlashtirilishi, ikkinchi tomondan, o'zlashma birliklarning o'zbek tilining ichki morfologik va semantik imkoniyatlari asosida qayta shakllanishi. Mazkur ikki jarayonning uyg'unligi zamonaviy o'zbek terminologik tizimining yangilanishi va boyishining muhim omili sifatida namoyon bo'lmoqda. Shunday qilib, o'zlashma terminlarning semantik va struktur xususiyatlarini kompleks o'rganish nafaqat nazariy tilshunoslik, balki terminologik lug'atlar yaratish, yangi terminlarni standartlashtirish, ilmiy-

texnik matnlarni tahrirlash va o'zbek ilmiy tilining me'yorlarini takomillashtirish uchun ham muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Xulosa. O'zbek terminologiyasida o'zlashma terminlar tilning zamonaviy lug'aviy taraqqiyotini ta'minlovchi muhim manbalardan biridir. Ularning shakllanishi tarixiy, ijtimoiy, ilmiy-texnik va madaniy aloqalar bilan chambarchas bog'liq. O'zlashma terminlar o'zbek tiliga kirib kelish jarayonida fonetik, morfologik, sintaktik va semantik jihatdan milliy til tizimiga moslashadi. Semantik nuqtayi nazardan o'zlashma terminlarda ma'noning torayishi, kengayishi, terminlashuvi va metaforik ko'chishi kuzatiladi. Struktur jihatdan esa ular sodda, yasama, qo'shma va ko'p komponentli birliklar sifatida namoyon bo'ladi. Ayniqsa, o'zlashma asoslarning o'zbekcha affiksalar bilan birikib, yangi terminlar hosil qilishi ularning derivatsion faolligini ko'rsatadi. Tadqiqot natijalari o'zlashma terminlarni o'zbek tiliga qabul qilishda faqat ularning xalqaro qo'llanish darajasini emas, balki o'zbek tilining ichki qonuniyatlari, mavjud milliy muqobillar, semantik aniqlik va terminologik tizimlilik tamoyillarini ham hisobga olish zarurligini ko'rsatdi. Natijada o'zlashma terminlarning tabiiy ravishda o'zbek tiliga singishi, ilmiy kommunikatsiyada aniqlik va barqarorlik ta'minlanishi hamda zamonaviy o'zbek terminologiyasining milliy va xalqaro ilmiy makon bilan uyg'un rivojlanishiga sharoit yaratiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

- [1] Gaziyeva M.M., Pirmatova D.U. O'zbek terminologiyasining leksik-genetik xususiyatlari masalasi // Ta'lim va rivojlanish tahlili onlayn ilmiy jurnali. – 2023. – №5. – B. 230–236.
- [2] Sager J.C. A Practical Course in Terminology Processing. – Amsterdam: John Benjamins, 1990. – 254 p.
- [3] Hojiyev A. O'zbek tili so'z yasashi tizimi. – Toshkent: O'qituvchi, 2007. – 168 b.
- [4] Abdurahmanova N. Sun'iy intellekt terminlarining o'zbek tilida semantik-struktur guruhlanishi // Ijtimoiy-gumanitar sohada ilmiy-innovatsion tadqiqotlar. – 2026.
- [5] Fayziyeva A.S. O'zbek tilida sun'iy intellekt terminlarining shakllanish manbalari va usullari // Qo'qon DPI. Ilmiy xabarlar jurnali. – 2026. – №6. – B. 84–90.
- [6] Tuychiyev S.A. O'zbek tilidagi AKT terminlarining tuzilishi, termin yasash usullari va o'zlashma terminlar // O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti konferensiyalari. – 2026.
- [7] Abdullayeva F. Ingliz, rus va o'zbek tillarida semantik transformatsiya asosida yasalgan terminlarning struktur-semantik xususiyatlari // Qo'qon universiteti xabarnomasi. – 2026.
- [8] O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasi. Ilmiy nashrlarga qo'yiladigan talablar. – Toshkent.
- [9] O'zbekiston tilini rivojlantirish jamg'armasi. Kitob va lug'atlar: O'zbek tilining izohli lug'ati va sohaviy lug'atlar. – Toshkent, 2026.